

Віктор Атаманенко

ОПИСИ ЛАТИФУНДІЙ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Стаття присвячена вивченню збережених джерел статистичного характеру Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. В ній розглядаються описи володінь князів Сангушків, Чорторійських, Острозьких. Основна увага приділяється показу інформативного потенціалу різних категорій джерел статистичного характеру.

Ключові слова: Волинське Полісся, джерела статистичного характеру, інвентар, ревізія, податкові документи, латифундія, волость.

Статья посвящена изучению сохранившихся источников статистического характера Вольнского Полесья второй половины XVI – первой половины XVII ст. В ней рассматриваются описания владений князей Сангушко, Чорторьских, Острожских. Основное внимание уделяется информативному потенциалу различных категорий источников статистического характера.

Ключевые слова: Волинское Полесье, источники статистического характера, инвентарь, ревизия, податные документы, латифундия, волость.

The article is devoted to the studies of existing statistical sources of Volhynian Polesia of the second half of 16th – first half of 17th centuries. Author investigates estates inventories of the Princes Sanguszkos, Czortoryskies and Ostrogskies. Author pays major attention to a display of informative potential of different categories of statistical sources.

Key words: Volhynian Polesia, statistical sources, inventory, revision, tax documentation, latifundium, volost.

Сукупність джерел до історії магнатського господарства Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст. територіально та у видовому відношенні представлена досить нерівномірно. Значною мірою це стосується такої її складової, яка найбільш повно висвітлює землеволодіння – яке, по великому рахунку, найчастіше визначало магнатський статус тієї чи іншої особи, чи, принаймні, було одним з

головних його складових. Ця складова представлена різноманітними категоріями описово-статистичних документів, але для різних родин та різних регіонів Волині стан їх збереженості суттєво відрізняється. Серед них вирішальною для дослідження проблем соціально-економічної історії є група документів, породжених безпосередньо у сфері діяльності господарських структур, як державних, так і доменіальних – джерел облікового та фіскального характеру. Для зазначеного періоду можна говорити про переважання в структурі описово-статистичних джерел документів загальнодержавного фіскального обліку для другої половини XVI ст. Податкові документи характеризуються регулярністю створення, охопленням значних територій, але вони значною мірою втрачені. Натомість, документи господарсько-правового обліку, які мали доменіальне походження, для цього часу характеризуються нерегулярністю створення – йдеться про такі групи джерел статистичного характеру, як інвентарі та ревізії (люстраційні матеріали).

Для окремих джерел описово-статистичного характеру Волині можна говорити про досить високий рівень археографічного освоєння [2 – 4; 14; 16 – 20; 22; 26; 29 – 30; 38 – 40], наявність джерелознавчої характеристики та виявлення інформативних можливостей [5 – 7; 9; 11 – 12; 17 – 18; 19, с. 5 – 11; 23 – 25; 26, с. 5 – 56; 28; 38; 39, с. 4 – 5; 40], що створило підстави широкого їх використання та застосування методів статистики в історичних дослідженнях. В той же час, низка неопублікованих поборових реєстрів, опублікована частина яких чи не найчастіше використовуються дослідниками, залучається лише епізодично. Причому, стосується це як сумарних реєстрів, так і первинних реєстрів, ряд яких знаходиться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [35]. В той же час, протягом другої половини XVI ст. було створено ряд інвентарних описів латифундій. Стосувалися вони, перш за все, волинських королівщин, але також і окремих приватних володінь [6 – 7; 11; 15; 22]. Перші представлені описами Кременецького (1548 та 1563 рр.) та Ковельського (1556 та 1590 рр.) староств [3, с. 42 – 127; 8; 14], а другі – переважно поліськими маєтностями князівських родин Сангушків, Любецьких та Чорторійських. Незважаючи на видову і територіальну представницькість, ці джерела в сукупності не використовувалися істориками, а в дослідженнях переважає використання підсумкових податкових документів. Завданням даної статті є загальна характеристика різних категорій джерел статистичного характеру, які стосуються волинського Полісся другої половини XVI ст., найбільш стабільної з точки зору зовнішніх втручань частини регіону. Завданням даної статті є

також загальна джерелознавча характеристика комплексу описово-статистичних документів, які стосуються латифундій волинського Полісся, та їх інформативних можливостей.

Одним з найбільших недоліків податкової документації Речі Посполитої вважається неповнота та неточність свідчень. До причин цього можна віднести характерне не тільки для XVI – XVII ст. заниження чи приховування підстав оподаткування, наявність звільнень від сплати податку, неможливість перевірки даних, наданих платником, а також цілком логічні підозри стосовно сумління поборців [5]. Навіть реєстри за роки максимальної податкової точності не можуть бути цілком забезпеченими від можливості надуживань хоча б в силу того, що якась частина платників запізнювалася зі сплатою, а маєтності іншої були від неї звільнені. Зважаючи на незбереженість для Волині, як вважають, найбільш повного реєстру 1578 р. (правда, для українських земель і він був би неповним через припалій на цей час пік спустошень в результаті татарських нападів 1575–1578 рр.), за основу вивчення соціальних та історико-демографічних питань слід брати реєстр 1583 р. та значною мірою, якщо не повністю, його повтор за 1589 р. (саме напередодні, в 1588 р. було ухвалено поборовий універсал, який започаткував практику вибирання побору на основі даних за 1578 р.) [37, к. 1 – 150; 40, s. 79 – 148].

З крупних волинських латифундій від 70-х рр. XVI ст. до нас дійшли первинні поборові реєстри маєтностей кн. Р. Сангушка (Чернечгородок, Турійськ, Несухойжі, Звинигород), кн. В.-К. Острозького (Здовбиця, Дубно, Остріг, Дорогобуж, Полонне, Красилів), М. Дзялинського (Жуків та ін.), кн. М. Чорторийського (Літовіж та ін.), володимирського єпископства, Я. Монтовта (Коблин), кн. А. Головні-Острожецького, кн. М. Сокольського, В. Гулевича, Г. Сенюти, Б. Гнівоша (Свинюхи) та ін. [35, арк. 67-79 зв., 94, 150-159зв., 163-167зв., 171-177, 181-184, 194-211, 215-222, 247-251зв., 302-309зв., 312-327 зв., 339-359, 529-535зв., 598-616, 639-642зв., 645-652, 711-724зв., 788-794, 850-857]. Не всі вказані особи представляли волинську магнате́рію, але всі вони володіли на 70-ті рр. XVI ст. більшими чи меншими земельними комплексами латифундіального (чи дуже близького до нього) типу. Далеко не всі зі згаданих латифундійних комплексів знаходилися на території Полісся, що тільки підтверджує низький рівень її забезпечення описово-статистичними джерелами, в даному випадку – первинними поборовими реєстрами.

З первинних поборових реєстрів, які стосуються власників чи не найбільших маєтностей на волинському Поліссі, кн. Сангушків, збереглися

дані по м. Несухойжі та волості, Чернечгородській волості, м. Турійськ та волості [35, арк.67-79 зв., 94, 171-177, 302-309зв., 312-317, 318-327зв., 339-349]. Всі вони належали кн. Романові Сангушку, на той час одній з найпомітніших фігур не лише України, а й земель, що входили до складу Великого князівства Литовського; він тоді обіймав посади житомирського старости, брацлавського воєводи та польного гетьмана [36, с. 295]. Їх важливість як історичного джерела полягає, окрім іншого, в тому, що в сумарному реєстрі 1570 р. Р. Сангушко згаданий серед осіб, які не заплатили побору [40, s.35] і таким чином є єдиними документами про стан його володінь на час переходу Волині до складу Польщі.

Через деякий час після смерті Р. Сангушка (1571 р.) та його дружини згадані маєтки опинилися в руках кн. В.-К. Острозького як опікуна дітей покійних (опікунами також були матір (кн. Г. Збаразька) та свекор (Г. Ходкевич) Р. Сангушка, кн. К. Вишневецький та П. Загоровський). У результаті цього було створено інвентарі, які описували, очевидно, всі маєтки Р. Сангушка; але до нашого часу збереглися описи тільки Чернечгородського, Поворського та Карасинського дворів, Береської та Голятинської волостей [22, 385-414; с. 31, 17-59; 33, арк. 306-311]. Цей інвентар є одним з найдавніших описань приватновласницьких поліських латифундій Волині.

Первинний поборовий реєстр Несухойзької волості 1569 р. включає в себе описи замкових сіл Буцен, Войгоща, Боровне, Кречевичі, Старосільці, Грабове, Березове, Сереховичі духовних маєтків Пісочне, Неці, Комарове, Солов'єве, Синове, Підсинівка (монастирські), Дороготіш (церковне) та боярських сіл Ломачин, Пісочне, Лапневичі. Очевидно, реєстр зберігся в неповному вигляді. Так, Лапневичі відокремлені від опису волості десятком аркушів, а порівняно з сумаріушем 1583 р. в ньому відсутні Заріччя та Задиби [40, s. 113–114]. Останнє (і тільки воно) названо монастирським селом (Милецький монастир). Порівняно з первинним реєстром кількість духовних маєтків в складі Несухойзької волості суттєво зменшилася; але в даному випадку скоріше можна говорити про вищу інформативність первинних реєстрів порівняно з сумарними.

Первинний поборовий реєстр Турійської волості містить описи замкових (Болбли, Ставок, Долзьк, Торговище, Растове, Задиби) та боярських (Гаруша, Залісці, Сільце, Обиніж, Мировичі, двоє Солович, Кустичі, дві Осої, Тагачин, Колчин) сіл. Присутнє серед замкових село Задиби, скоріш за все, тотожне згаданому 1583 р. монастирському маєтку, який через посесорський статус потрапив у сумаріуші до описання Несухойзької волості.

Представлена первинним реєстром 1569 р. Чернечгородська волость була на той час єдиним безміським господарсько-адміністративним комплексом серед усіх волинських володінь кн. Р. Сангушка. Очевидно через таку її структуру, в сумарному реєстрі 1577р. свідчення по несухойзьким та чернечгородським маєткам об'єднано в одну групу [40, s. 65 – 66] Правда, згодом таким міським центром Чернечгородщини став Романів (Колки) [21, с. 59], який, судячи з назви якраз і був заснований кн. Романом Сангушком або, ймовірноше, його сином Федором-Романом.

Окрім самого Чернечгородка в складі волості реєстр називає Маневичі, Колки, двоє Рудників, Козлиничі, Брюховичі, Козин Став, Своз, Сопотовичі, Дідовичі, Васильковичі та село Остапа Ханновича (назва не вказана). Наявність інвентаря Чернечгородської волості дає можливість порівняння свідчень фіскального та господарсько-правового документів. Але відразу треба нагадати, що первинні поборові реєстри, маючи цілком податкове спрямування, використовувалися і для забезпечення внутрішньогосподарських питань. В даному випадку, коли йдеться про склад дворич, то первинний реєстр є інформативнішим, оскільки на відміну від інвентаря 1578 р. вказує на кількість господарств у кожному з дворич Чернечгородка, Маневичів, Козлиничів, Брюховичів [35, арк. 171–173, 174–175зв.]. Склад оподаткованого населення згідно з первинним реєстром є складнішим. Якщо в сумаріушах виділено селянські господарства (або як дими, або як півдворища), то рекогніція вказує на кількість димів у складі дворич, виділяє не тільки городницькі, але й коморницькі господарства.

Інвентар Чернечгородщини 1578 р. не так чітко структурований, як поборові реєстри, оскільки відображає не державноподаткові, а внутрішньогосподарські податкові категорії населення. Останні в даному випадку були багато різноманітнішими. Інвентар виділяє господарства дворичні (Чернечгородок і Маневичі), що сплачують по 60 або 80 грошів (очевидно, також дворича; Ситна Воля і Своз), що платять по 30 грошів (скоріш за все півдворища; Колки, Рудники, Дідовичі, Сопотовичі, Своз, Козин Став, Брюховичі), з грошовим чиншем у 24, 20, 15, 12 і ін. грошів; стосовно селянських господарств с. Козлиничі важко визначити їх розподіл по дворичах, але в складі, очевидно, останніх таких часток (сплачували по 30 гр.) могло бути 5, 6, 14, 34. Інвентар знає нерозділені господарства, шість категорій городників, чотири категорії підсусідків, а також вольників та новоосажених, вїята, лісника, боярина, товаришів (мабуть, рудника) [22, с. 395–401]. Окрім цього, він містить вказівки на розмір дворової землі

(засів станом на початок квітня), величину медової данини, кількість озер і ставів та ін.

З порівняння первинного реєстру і сумаріуша, наприклад, Несухозької волості видно відсутність фіксації в останньому ряду підданих, які залишили свої господарства. В той же час, у першому вказується по кожному населеному пункту перелік селян, що втекли або пішли (мабуть, з дозволу, бо це практикувалося на Поліссі) «у покорм» та навіть пустуючі через смерть селян господарства. А кількість таких селян для волості була досить значною: співвідношення між ними та тими, що сплатили податок, близька до 1:3, тобто становила майже чверть. Реєстр інформативніший за сумарій також стосовно перелічених категорій підданих. Так, останній згадує «дими» і «городників», а перший до того – «коморників», «убогих», «ремісників», «мельників».

Для частини Несухозької волості також існує можливість використання інвертарного опису, але створеного набагато пізніше. Йдеться про маєтності Милецького монастиря, описані в 1593 р. [1, с. 365–371] Якщо інвентар знає тільки категорії «дими» та «городники», то реєстр називає також городницькі та селянські (ті самі дими) пустки, а також убогих та мельника. В даному випадку інформація первинного поборового реєстра виглядає ширшою.

Таким чином, первинні реєстри чіткіше окреслюють категорії залежного населення, деякі відмінні групи чітко співвідносяться між собою (тобто, по-різному називають одне й те саме), а в поєднанні з інвентарними описами дають можливість порівняти соціальну та податкову номенклатури та краще зрозуміти структуру населення. На жаль, інвентарі латифундій для другої половини XVI ст. є рідкістю.

Поліські маєтності Чорторійських концентрувалися навколо родового гнізда – Чорторійська, відомого ще з руських часів. Як місто вже наступного періоду він відомий з акту поділу маєтків між кн. Олександром та Іваном Чорторійськими від 1547 р. [2, с. 21; 21, с. 48]. Чорторійська волость представлена в усіх збережених на сьогодні поборових сумаріях. Найдавніший зі збережених, сумарій 1570 р. подає сумарні дані по волості. Згідно з його свідченнями населення міста було невеликим (116 будинків) і суттєво поступалося чисельності сільських мешканців (822 господарства) [40, с. 8]. Ринкових будинків було 19, вуличних – 53, убогих – 9; проживали в місті 9 коморників та 21 ремісник [40, с. 8]. Можна вважати, що переважну більшість населення міста складали торговці. Рівень аграризації міста на цей час не був значним, оскільки його мешканці користувалися всього 77

городами. На 1577 р. кількісні і якісні характеристики Чорторійська можна вважати скоріше сільськими – 27 димів та 30 убогих будиноків [40, s. 45]. Така деградація міста могла бути пов'язана з якимись знищеннями (можливо, пожежа) або, що видається ймовірнішим – з реорганізацією міського простору. Побіжно про це може свідчити зростання кількісних параметрів на 1583 р. Порівняно з даними 1570 р. при зменшенні числа ринкових будинків до 12 кількість вуличних зросла до 85, убогих – до 26. В місті також проживало 4 священника, 11 ремісників та 2 рудних товариша. Одночасно зросла вага сільсько-господарських занять чорторійських міщан – вони користувалися 85 півланками та 123 городами [40, s. 89]. Таким чином, Чорторійськ не належав до значних міських поселень, але про його розбудову, окрім кількісних свідчень поборових реєстрів, може свідчити факт існування Нового Чорторійська, як припускає А. Заяць, та наявність передмість (на 1602 р.) [21, с. 68, 127]. Чорторійська волость була значною за розмірами і питанням часу була поява тут нових міських поселень. Первісно вони з'являлися на базі самого Чорторійська – Нове місто, згадки про яке відносяться до дещо раніших часів, ніж зазначено вище. Це – середина 90-х рр. XVI ст. [34, арк. 437-438]. Правда, воно називалося нове місто Заров'я паралельно з такою ж назвою (Заров'я) і для передмістя [16, с. 318]. Але на той же час створюється такий міський осередок, як Володимирець [21, с. 61], а в в подимному реєстрі 1629 р. згадується м. Перстин [21, с. 67].

На 80–90-ті рр. XVI ст. припадає створення ряду інвентарів поліських володінь кн. Чорторійських. На жаль, вони не охоплюють всіх маєтностей, а лише їх окремих складників – частин Чорторійська та кількох сіл (Міст, Озеро, Кукли, Медвеже). Всі ці інвентарі були вписані до луцьких гродських книг, а причиною їх створення були позички та застава під них маєтків кн. Янушем та Юрієм Чорторійськими [16, с. 322–324]. Південніше, на території частково Полісся та центральної Волині знаходилася Клеванська волость. Її центром було м. Клевань, але на середину XVI ст. тут існував це один міський центр – Білів. Дані поборового реєстру 1577 р. характеризують центр волості як невелике і неструктуроване за міськими нормами поселення. Окрім 3 торговців та 14 ремісників в містечку мешкали 40 городників та 13 власників димових господарств [40, s. 47]. Подібно виглядав і Білів – 39 димів та 21 городник [40, s. 48]. На 1583 р. у Клевані проживали ремісники таких спеціальностей, як різники (6), пекарки (7), шевці (15), кушнірі (5), ковалі (5), римар, шаповал, а також 3 скоорохи. Торгівлею займалися 3 прасоли та, очевидно, мешканці 11

ринкових, 7 вуличних будинків та 3 убогих халуп. В місті перебували також 7 люзних. Міщани користувалися порівняно невеликою кількістю землі – 3 ланами та 24 півланками [40, с. 88]. Інвентарних описів всієї Клеванської волості не збереглося. Як і стосовно Чорторийщини, в розпорядженні дослідників знаходяться описання окремих сіл та потужного клеванського замку [32, с. 7 – 8; 16, 325 – 326].

Найбільш повною характеристикою всіх складників латифундій волинського Полісся з переліком та розмірами всіх поселень є подимний реєстр 1629 р. [19]. Значні за площею латифундії належали князівським родинам Сангушків (Несухоїзька, Турійська, Коширська, Романівська), Чорторийських (Чорторийська, Володимирецька) та Острозьких (Степанська). До таких можна віднести і державну Ковельську волость/староство. Меншими були латифундії ряду князівських та панських родів. Частково на території Полісся розташовувалися волості Олицька (Радивили), Клеванська (Чорторийські), Рівненська (Острозькі), Корецька (Корецькі). Жодна з них в усій повноті не забезпечена описово-статистичними джерелами внутрішньогосподарського походження за вже згаданими винятками стосовно Ковельського староства та володінь кн. Сангушків.

Подимний реєстр 1629 р. дає можливість порівняння характеристик поліських латифундій. На їх основі (див. таблицю) видно, що на цей час найбільшими за кількістю населення та числом поселень були волості Степанська, Чорторийська та Ковельське староство. Вони відзначалися й вищим рівнем урбанізації. З-поміж них виділяється перша – за всіма поданими в реєстрі параметрами (крім кількості міських поселень) вона охоплює від 22 до 26 відсотків сумарних даних. Таким чином, показники по Степанській волості можна вважати достатньо репрезентативними для вивчення поліських латифундій.

Такої кількості джерел описово-статистичного характеру, як по Ковельському староству, не збереглося для однієї з найбільших поліських латифундій – Степанської волості. Стосовно неї, правда, зберігся інвентар, створений у 1614 р. Він описує міста, сільські поселення, фільваркові комплекси, податки та розміри прибутків. Інвентар відобразив також структуру Степанської волості. Але найдавніші кількісні показники знайшли відображення у поборових документах – реєстрі 1577 р., який відображає стан міста та волості на час її переходу до рук кн. В.-К. Острозького. На цей час у складі волості знаходилося одне місто та 39 сіл, з яких 12 були зем'янськими (посесорськими) – знаходилися в держанні слуг-клієнтів.

Таблиця. Характеристики поліських латифундій 1629 р.

Волость	Кількість димів			Кількість поселень		
	міських	сільських	загалом	сільських	міських	загалом
Кукли	0	210	210	7	0	7
Четвертня	214	88	302	2	1	3
Кошир	143	166	309	8	1	9
Нова Четвертня	140	247	387	5	1	6
Володимирець	220	421	641	14	1	15
Тучин	451	426	877	14	1	15
Несухойжі	193	756	949	17	1	18
Романів	468	512	980	9	1	10
Камінь	322	682	1004	9	1	10
Турійськ	251	829	1080	16	1	17
Губків	180	1256	1436	25	2	27
Чортгорийськ	504	1238	1742	38	2	40
Ковель	680	1417	2097	29	3	32
Степань	1110	2932	4042	57	3	60
Всього	4876	11180	16056	250	19	269

На 70-ті роки XVI ст. Степань була досить значним міським поселенням, в якому знаходилося 246 будинків. Про розвиток торгівлі може свідчити кількість ринкових будинків – 30, а також відсутність у їх власників у користуванні землі. В той же час, поборовий реєстр фіксує незначне число торговців-перекупнів – 10. Але торгівлею займалися не тільки вони, але й ринкові та вуличні мешканці, а також ремісники. Останніх в Степані було 25. У селах волості тільки у Кричильську (Кричельську) проживало 2 ремісники. В обох випадках ремісники не мали в своєму користуванні землі. Досить значною була роль землеробства у заняттях степанських міщан. По півдворища мали 56 власників вуличних будинків, по «трохи ріллі» – 23 городники, городи – 10 перекупнів, 50 мешканців «убогих домів» та 41 мешканець вуличних будинків. Не мали в користуванні земельних ділянок, але, можливо, були задіяні у сільськогосподарських заняттях 20 підсусідків, оскільки вони володіли худобою [40, s. 39]. Села волості були невеликими за розмірами, що не могло не впливати і на розвиток міста [40, s. 39 – 40].

За поборовим реєстром 1589 р. у Степанській волості названо 30 сільських поселень, найбільшими з яких були Городець, Любаша, Кричельськ, Жалин, Золотолін. Чисельність мешканців Степані практично не змінилася – кількість міських будинків дорівнювала 242, не рахуючи трьох рудницьких товаришів. Ринкових будинків залишилося 30, але збільшилася кількість вуличних (з 91 до 114) та перекупників (з 10 до 15) та зменшилася кількість убогих будинків (з 50 до 35). Не змінилася чисельність ремісників (25), а замість городників (23) та підсусідків (20) реєстр 1589 р. згадує тільки 19 коморників. Вся міська земля подана сумарно як 72 одиниці «міської ріллі», яка відповідно до норми оподаткування становила півдворища чи півволоки, та 35 городів, які перебували у користуванні власників убогих халуп. Очевидно, землею володіли і чотири степанські священики [37, к. 15 – 17]. Скоріше за все, розмір землі, яка перебувала у користуванні міщан, трохи зріс. В обох реєстрах відсутні згадки поселень, які згодом одержали міський статус. Можливо як сільські поселення Деражня та Бережниця виникли згодом, або одразу засновувалися як міста, на «сирому корені».

Загалом, як свідчать дані поборових реєстрів, за власне міськими показниками – розміри Ринку, кількість будинків, чисельність ремісників та перекупників – Степань можна віднести до розвинутих приватновласницьких міст Волині. На 1589 рік за кількістю ринкових будинків Степань поступався тільки Костянтинову та Острополю (засновані кн. В.-К. Острозьким у слабко урбанізованій південно-східній Волині саме як торгівельні осередки); за кількістю будинків вуличних – їм же, а також Острогу, Олиці, Корцю, Ковелю, Торчину та Колкам; за кількістю перекупнів – Олиці, Ковелю, Острогу. Показником розвитку міста була й чисельність у ньому церков, яка також належала до найвищих показників по приватновласницьких містах Волині.

Хронологічно останні свідчення описово-статистичних джерел стосовно Степані та волості відносяться до 1629 р. Вони відображені також у реєстрі державного оподаткування. На цей час до складу волості входило 59 поселень. У ній знаходилося три міста – Степань, Бережниця та Деражня, а 23 села були посесорськими. Міське населення складало майже 35% всього населення (димів-помешкань). Найбільшим був, зрозуміло, центр волості, в якому нараховувалося 636 димів (з яких 78 погоріли під час пожежі 1627 р.). Степані помітно поступалися Бережниця (423 дими) та Деражня (351 дим). Більшу кількість міських димів мали тільки Острозька та Корецька волості; за загальною кількістю димів Степанська волость поступалася тільки

останній. Найбільшими сільським поселеннями з кількістю димів понад сто були Городець, Кричельськ, Постойне, Рокитна [19, с. 33–34].

Отже, свідчення податкових документів фіксують для Степанської волості крайні збережені, початкову та кінцеву, часові точки наявності узагальнюючих кількісних показників. Особливістю податкової документації, окрім іншого, є фіксація населення у податкових категоріях, що часто не дає можливості здійснювати соціально-економічний аналіз. Це найбільш яскраво помітно на прикладі подимного реєстру 1629 р., коли на основі уніфікації всі оподатковувані одиниці було зведено до диму. Подолати даний недолік значною мірою дають приватновласницькі (внутрішньодоменіальні) документи, в тому числі й інвентарні описи. Саме таким є інвентар 1614 р., який було створено у жовтні при подачі волості в управління Адамові Золотолинському. Особливо важливою інформативно слід вважати його «міську» частину, оскільки інвентарні описи поліських міст практично не збереглися.

Міський комплекс традиційно складався з замку з житловими та господарським будівлями, власне міста та Луцького і Дубровицького передмість. Окрім того, при місті знаходилися фільварок, на який працювали селяни Великого та Малого Медськів і Любаші, та звіринець. Замковими були винесені з замку за Луцьку браму стайня та сад, в якому росли кількадесят фруктових дерев та виноград (*drzewa rodzianego kilkadziesiąt, wino jest*). Очевидно, під замковим контролем знаходилася й пристань. Як така, вона в тексті інвентаря не виділяється, але він фіксує річкові судна (ком'яги) на р. Горинь (*komiağ x(iażęsia) iego tczu na gżesze Horiniey*). Їх на час створення документа було 16, а зі збудованих у 1614 р. по два було відправлено до Острога та Дубна і три продано [27, арк. 111 – 112зв., 117, 119, 119зв., 120 – 121зв.].

Замок однією стороною виходив до річки, а з трьох інших був оточений валом та ровом, через який було протягнуто міст. Замок мав в'їздну браму та чотири наріжні башти. Замок мав досить потужне озброєння; 22 гармати, 7 шмигівниць, 34 гаківниці та 5 рушниць з запасами ядер, куль та пороху [27, арк. 112 зв.]. Місто також було оточене з трьох сторін ровом, вздовж якого було врито дубові палі (паркан), між якими знаходилися 18 дерев'яних башт, а також три добре укріплені брами. Дві з них мали надбудовані башти, а третя цього не потребувала, оскільки мала природній захист – знаходилася з боку річки над довгим мостом «*od miasta asz do boru przez rzekę y jeziora*» [27, арк. 113].

Основною та найпрестижнішою міською дільницею був Ринок. Для Степани в інвентарі 1614 р. він виділяється не за назвою, яка в

тексті, можливо, випадково, була пропущена, а структурно, передуючи опису вулиць. На ньому знаходилося 42 будинки. В ринкових будинках, крім міщан, мешкали (чи мали будинки) степанський староста, бурграбій, микільський та спаський священники, паламар, вїйт, лісничий, мостовничий, возний, орендар, замкові писар, гончар, золотар, воротний та костельний мельник. Окрім старостинського, на Ринку було ще три шляхетські будинки пп. Чаковського, Ремчицького та Білоблоцького. Чотирма будинками володіли представники єврейської громади міста [27, арк. 113].

На чи біля ринкової площі, очевидно, знаходився костел. Його описання було подано в кінці опису міста, навіть після сумаріуша прибутків. При цьому були зазначені цвинтар, плебанія та школа. Останні дві вміщено і серед ринкових будинків [27, арк. 113, 118 зв.]. Крім школи при католицькому костелі в місті знаходилася єврейська школа (малася на увазі синагога, при якій існувала і школа). Згадується також православний («руський») шпиталь, при якому чи при якійсь із православних церков також міг існувати освітній заклад [27, арк. 113 зв., 116].

Вулична мережа Степані складалася з шести вулиць – Риболовської, від Дубровицької брами до Ринку, від Радька, під парканом, від Харка Скупки, від Васька Кир'яховича. Найбільшою, бо на ній знаходилася майже третина всіх оподатковуваних міських будинків, була вулиця Риболовська (151 будинок на різних ділянках). Найменшою була вулиця під парканом – на ній знаходилося 25 будинків. Неміщанські будинки знаходилися на вулицях Риболовській та від Дубровицької брами до Ринку. Священники мали будинки на вулицях Риболовській (пречистенський, степановський, диякон), від Радька (спаський) [27, арк. 113–117]. Як це відображено і в поборовому реєстрі 1589 р., в Степані на 1614 р. проживало чотири священники. Можливо стільки ж було і церков – Миколаївська, Спаська, Пречистенська; невідомо, чи згаданий в інвентарі отець степанівський мав прихід у місті чи в якихось селах.

Інвентарні описи дають можливість визначити, приблизно звичайно, національну структуру населення. Так, стосовно Степані можна говорити про звичну для волинських міст наявність єврейської громади. Вона не була значною і включала до свого складу 24 – 28 родини (близько 4 – 5% будинків). Чотири єврейські будинки знаходилися на ринковій площі. Решта єврейських родин приблизно порівно замешкували вулиці від Дубровицької брами до Ринку (7 – 10 будинків) та вулиці від Харка Скупки (13 – 14 будинків). Інтервальність даних в обох випадках пов'язана з ймовірним віднесенням деяких мешканців

до єврейської громади м. Степань. Польська, чи, скоріше, католицька, громада була в Степані мізерною. Невідомою є конфесійна належність шляхти, яка мала помешкання в місті – її більшість (якщо не всі) належали до місцевої знаті, давніх слуг кн. Острозьких, включно зі введеним у посаду степанського старости А. Золотолинським. Чи вони вже здійснили конверсію сказати важко. Так чи інакше таким завданням мав служити тільки-но заснований кн. Я. Острозьким степанський костел. З-поміж шляхти ймовірними членами польської громади чи прихожанами костелу могли вважатися Ян Лях (вул. Риболовська), Єжи Городничий (вул. від Дубровицької брами до Ринку) та Венцлавиха (Дубровицьке передмістя) – явно замало для повноцінно функціонуючої католицької святині. Таким чином, можна говорити про те, що степанський костел зі школою ставив (точніше, перед ним ставилося) завдання проповіді католицизму. Певною мірою це підтверджується даними сумаріушу листів кн. Острозьких до степанського Свято-Михайлівського монастиря, який міститься у його інвентарі 1627 р. [4] Троє степанчан носили прізвисько «Москаль», але чи це були росіяни точно сказати неможливо.

Степанські передмістя – Луцьке та Дубровицьке – були невеликими. На першому знаходилося 9, а на другому – 55 будинків, а також 3 пустки [27, арк. 117]. Луцьке передмістя повинно було бути знищене за наказом кн. Януша Острозького. На ньому чи біля нього, очевидно, проживали рибалки, свідчення про яких в тексті знаходиться між описаннями передмість. Їх імена в інвентарі не було наведено, навіть точного числа їх укладачі вказати не могли – менше чи більше десяти. Для них у бурграбія знаходився окремий реєстр. Їх обов'язком було забезпечення рибою двору у випадку приїзду власника Степані [27, арк. 117].

Для будинків в місті відводилися ділянки-пляци, з яких платилося по 18 грошів. Але на окремих пляцах могло бути й 2 – 3 будинки. Підсумкові свідчення (сумарій) по Степані наводять дані про те, що в місті було 350 пляців, на яких розташовувалося разом з передмістями та фільварками 590 помешкань («osady miasta Stepania z przedmieszcziem u folwarkamy 590») та 25 пусток, тобто – всього 615. Очевидно, при «фільварках» мешкали підсусідки, яких було 26 [27, арк. 118].

Під фільварками малися, скоріше за все, земельні наділи міщан. Всього в їх користуванні було 79 волок, з яких звільнено від сплати податку та пусток було 32. Найбільш поширеною нормою земельних наділів степанських міщан була одна волюка (46 та 13 вільних), але були випадки користування півволючними наділами (двоє міщан) чи

спільного користування волокою двома особами чи родинами (два випадки). Володіння двохволочним наділом мало «ранговий» характер – належало чотирьом священикам, монастирю, бурграбію, лісничому – і були звільнені від податків. Такими ж були й одноволочні господарства звіринника, замкових воротного та тивуна, паламаря, міського писаря, вїйта, старости та шпиталя. Пустих було тільки дві волоки. З однієї волоки платили по одному злотому, жали по два дні та спільно накосили 12 скирт сіна [27, арк. 117зв. – 118]. Отже, переважна більшість степанських міщан не мала в своєму розпорядженні землі і була задіяна у ремісничих та торгівельних заняттях.

Повинності степанських міщан не були різноманітними. Вони платили чинш з пляців, а хто мав «фільварки» – то й окремо з них, споряджали 10 гайдуків. Лій та мед брався, очевидно тільки від відповідних занять – різників, лісників, бояр тощо. Чинш з Степані був майже втричі меншим за платежі з сіл. Якщо врахувати прибутки та надходження від інших сільських платежів, повинностей, данин, оренд та результатів фільваркового господарювання, то міська складова в загальній прибутковості ще більш суттєво зменшиться.

Як уже зазначалося, при Степані знаходився звіринець. Він був оточений парканом, а на його території був один критий соломою хлів («шопа»). В ньому перебували олені (31), сарни (30), лосі (на час створення інвентаря всі здохли, а було їх 4), дикі свині (12). В звіринці зберігалися роги та шкіри. Троє оленів утекло [27, арк. 119зв.].

Наявність документів первинного та підсумкового поборового, а також внутрішньогосподарського обліку створює ряд переваг як при їх характеристичі, так і при вивченні на їх основі ряду конкретно-історичних проблем, які стосуються недостатньо забезпеченої подібними джерелами поліської частини Волинського воєводства. З іншого боку, така різноманітність джерел статистичного характеру стосується лише незначної частини латифундій регіону. Розширити територіальну і видову репрезентативність таких джерел для розглядуваного періоду можна за рахунок матеріалів по найбільшій королівщині Волині, колишньому володінню тієї самої родини кн. Сангушків, – Ковельському староству, а також розташованій поряд знову-таки колишній маєтності кн. Сангушків – Ратненському староству (Холмська земля). Можливо, збереглися й описи волинсько-поліських маєтностей з теренів Берестейського воєводства.

Джерела та література:

1. Архив Юго-западной России. – К., 1859. – Ч.І. – Т.1. – LXXXVII; 555 с.
2. Архив Юго-западной Росии. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – II; 85; 647; XIII с.
3. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч.7. – Т.2. – III; II; 210; 644 с.
4. Александрович В. Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року / В. Александрович // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10 – 11. – С. 423 – 449.
5. Атаманенко В. Вірогідність поборових документів XVI століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / В. Атаманенко. – Дніпропетровськ, 1996. – Вип. 1. – С. 49 – 58
6. Атаманенко В.Б. Волинські інвентарі другої половини XVI ст. як історичне джерело // Наукові записки: Острозька Академія / В. Атаманенко. – Острог, 1998. – Т.1. – Ч.ІІ. – С.16 – 27.
7. Атаманенко В. Господарські документи волинських лагифундій другої половини XVI – першої половини XVII як історичне джерело / В. Атаманенко // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців: Історія. – Чернівці, 2003. – Ч.1. – С. 286-293.
8. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела XVI-XVII ст. з історії Ковельщини / В. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – Ч.1. – С.44 – 46.
9. Атаманенко В. Описи Острозької волості XVI – першої половини XVII ст. як джерело вивчення фільваркового господарства / В. Атаманенко // УІ. – 2003. – Т.XL. – С. 295 – 312.
10. Атаманенко В. Інвентарі волинських замків другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. Атаманенко // Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne. – Zamość, 2004. – Т.ІІ. – S. 17 – 28.
11. Атаманенко В. Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст. / В. Атаманенко // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.13. – С. 562 – 575.
12. Атаманенко В. Описи Острожчини кінця XVI-початку XVII ст. як історичне джерело / В. Атаманенко // Наукові записки (Острозька Академія): Серія «Історичні науки». – Острог, 2004. – Вип. 4. – С. 106 – 115.
13. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела XVI – першої половини XVII ст. як джерело з історії населених пунктів волинського Полісся / В. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. – Луцьк, 2004. – С. 7 – 11.
14. Атаманенко В. Інвентар Кременецького старства 1548 р. / В. Атаманенко // Наукові записки: Національний університет «Острозька Академія»: Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 8 – 36.
15. Атаманенко В. Склад джерел статистичного характеру з історії Волині другої половини XVI– першої половини XVII ст. / В. Атаманенко // Ми-

кола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... – Дніпропетровськ, 2007. – С.314 – 327.

16. Атаманенко В. Описи волинських маєтків князів Чорторийських XVI ст. / В. Атаманенко // Минувле і сучасне Волині та Полісся. – Луцьк, 2010. – Вип. 37: Сторінки історії Камінь-Каширщини. – С. 318 – 327.

17. Атаманенко В. Двори-фільварки Степанської волості (за інвентарним описом 1614 року) / В. Атаманенко // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне, 2010. – Вип. 12. – С. 78 – 85.

18. Атаманенко В. Міста поліських володінь князів Острозьких / В. Атаманенко // Студії з україністики: Зб. наук. праць на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибульського з нагоди 60-річчя від дня народження. – Рівне, 2010. – С. 191 – 208.

19. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воеводство / О. Баранович. – К., 1930. – 146 с.

20. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.

21. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів, 2003. – 205 с.

22. Кравченко В. Інвентарні описи волинських маєтків князів Сангушків другої половини XVI століття / В. Кравченко // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1999. – Т. ССXXXVIII. – С.385 – 414.

23. Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело / М.Г. Крикун // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 69 – 98.

24. Крикун Н.Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Н. Г. Крикун // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С.126 – 137.

25. Кіку І.О. Актви книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. / І.О. Кіку // Історичні дослідження: вітчизняна історія. –К., 1985. – С. 51 – 52.

26. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – К., 2005. – 599 с.

27. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, ф. 91, № 39/І-1, 164 арк.

28. Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Р. Майборода. – К., 1999. – 312 с.

29. Опис володінь князя Януша Острозького в південно-східній Волині 1615 р. – Острог, 2009. – 269 с.

30. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – 383 с.

31. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т.3. – Отд. II. – 192 с.
32. Стеллецкий Б. Клеванский замок: Историческая справка / Б. Стеллецкий. – К., 1911. – 8 с.
33. ЦДАК України, ф. 25, оп. 1, од. збер. 18, 922 арк.
34. ЦДАК України, ф. 25, оп. 1, од. збер. 48, 533 арк.
35. ЦДАК України, ф. 44, оп. 1, од. збер. 1, 909 арк.
36. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М. Яковенко. – К., 1993. – 414 с.
37. Archiwum Główny Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, №31, 1576 s.
38. Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564 – 1565. – Warszawa; Łódź, 1992. – Cz. I. – 284 s.
39. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. VI. – CIX; 153; VIII s.
40. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T.XIX. – II; 128; 307; XLVI s.